

Židovský náhrobek

Motivy zármutku a skonu

Iva STEINOVÁ

1

2

Židovské hřbitovy jsou definovány talmudskými pravidly,¹ na jejichž dodržování dohlíží spolek *Chevrá kadiša gmilut chasadim*. Pohřebiště jsou považována za rituálně nečistá místa, která musí být přesně vymezena i z důvodu nutnosti očisty při odchodu. Jedním z hebrejských názvů židovského hřbitova je dům hrobů – *bejt kevarot*. Hroby a způsob jejich označení pomocí náhrobků mají zůstat na místě navždy. Před existencí hromadných pohřebišť bylo zvykem jednotlivé hroby nebo hrobky viditelně označit pro kolemjdoucí. Jedním z obvyklých způsobů bylo umístění hrobu pod stromem, jak je popsáno v biblickém textu (1 Sam 31:13). Debora, kojná Rebeky, byla pohřbena pod stromem, který Jákob nazval Dubem pláče – *alon bachut* (Gn 35:8).

Alon bachut – Dub pláče

Dub pláče se stal symbolem pro projevy smutku a zobrazení smutečního stromu bylo pro výzdobu náhrobků příhodné. Skutečnost, že toto zobrazení vychází z židovské biblické tradice, dokládá hebrejský nápis *alon bachut*, kterým je v některých případech motiv označen. Za nejstarší zobrazení na našem území je možné považovat stylizovaný vegetativní motiv na náhrobku Liby, ženy Avrahama Perelese, na Starém židovském hřbitově v Praze (1587). Text náhrobku začíná

hebrejským souslovím: Pod dubem pláče... „*tachat alon bachut*“. Stéla je v horní části zdobena dvěma stočenými volutami, vyrůstajícími z rozložené základny trojúhelníkového tvaru.² Na základě textu náhrobku lze tento rostlinný motiv interpretovat jako Dub pláče.

Další příklady užití motivu *alon bachut* doplněného nápisem nacházíme až kolem poloviny 19. století. V této době stromy mívají podobu smuteční vrby. Nejvíce dochovaných příkladů se nachází na hřbitově v Mikulově (Šimon, syn Wolfa Deutsche, 1853, viz zadní stranu obálky, Rivka Mirjam Sara, žena Isaka Weinbergera, 1855,³ Heršl, syn Heršla Loschitze, 1866, obr. 1). V druhé polovině 19. století byl motiv oblíben také v dalších oblastech. Ve 20. století byl stylizovaný symbol Dubu pláče včetně nápisu použit haličskými uprchlíky na hřbitově v Pohořelicích (Miezi, dcera Reuvena Gecla Berkowitsche, 1915).⁴

Smuteční strom *alon bachut* je kromě levitského a kohenského znamení a Davidovy hvězdy nejdéle doloženým výtvarným motivem výzdoby židovských náhrobků na našem území. Je totiž jedním z mála symbolů používaných ve výzdobě židovských sepulkrálií po druhé světové válce. Včetně nápisu, který jej určuje, se objevuje na několika náhrobcích v Liberci (1946).

Není-li uvedeno jinak, je autorkou fotografií I. Steinová.

Obr. 1. Mikulov (okres Břeclav), židovský hřbitov, náhrobek Heršla, syna Heršla Loschitze, 1866, detail.

Obr. 2. Ivančice (okres Brno-venkov), židovský hřbitov, náhrobek Zimla, syna Geršona Gerstmanna, 1870, detail.

■ Poznámky

1 Ernst ROTH: *Zur Halachah des jüdischen Friedhofs*, in: Udim, Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland, IV, 1974, s. 97–120.

2 Otto MUNELES, Milada VILÍMKOVÁ: *Starý židovský hřbitov v Praze*, Praha 1955, s. 463–464.

3 Smuteční motiv na tomto mikulovském náhrobku zmiňuje Bedřich NOSEK: *The Old Jewish Cemetery at Mikulov*, in: *Judaica Bohemiae*, XV, 1, Praha 1979, s. 49. Foto téhož náhrobku viz Jan HEŘMAN: *Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě*, Praha 1980, obr. 58, kde je uveden jako náhrobek z Ivančic.

Většina dochovaných náhrobků patří ženám. (Polná: Hinda, žena Avrahama Hellera, 1864, Rezl Bodanská, 1866, a Simon Hofmann, 1873; Stráž nad Nežárkou: Rivka Freund, 1868; Bzenec: Bila, žena Jicchaka Reicha, 1869).

4 Archiv Židovského muzea v Praze, složka Pohořelice, Kniha hrobů haličských uprchlíků, s. 8, zápis č. 103: zemřela v Pohořelicích 6. 9. 1915, pohřeb 8. 9. 1915, původ Dolina, Galizie, řada IV, hrob 16.

4

5

3

Obr. 3. Holba spolku *Chevre kadiša gmlut chasadim*, Židovské muzeum v Praze, konec 18. století. (Foto Židovské muzeum)

Obr. 4. *Uherský Ostroh* (okres *Uherské Hradiště*), židovský hřbitov, fragment náhrobku, 1862, detail.

Obr. 5. *Lukavec* (okres *Pelhřimov*), židovský hřbitov, náhrobek *Geršona Franka*, 1862, detail.

Symbol stromu měl ve svém znaku pražský spolek *Chevre kadiša gmlut chasadim*⁵ (obr. 3). Zobrazení je dochováno na holbách z poslední čtvrtiny 18. století a považuje se za cechovní znamení spolku. Bratrstvo je používalo při každoročních slavnostech. V dekorativní kartuši umístěné na holbě je zobrazen strom připomínající dub, který je obklopen náhrobky. Cechovní znamení spolku jakožto symbol zármutku a truchlení se stalo příhodnou inspirací pro rozšíření motivu v reliéfní výzdobě náhrobků. O necelé století později byl smuteční strom zobrazen ve štítu budovy spolku *Chevre kadiša* ve Strážnici. Budova špitálu, kterou se vstupovalo na hřbitov, nese ve svém štítu zobrazení smutečního stromu typu *alon bachut*.⁶ Připojený nápis, datující budovu k roku 1873, je uvozen souslovím: „stín našich dní na zemi“.

Podoba smutečního stromu byla obvykle jasně rozpoznatelná, proto se často vyskytuje i bez nápisu (Ivančice: *Zíml*, syn *Geršona Gerstman*, 1870, obr. 2). Ačkoliv je znám již z náhrobků z první poloviny 19. století (Břeclav: náhrobek *Mirjam*, ženy *Henocha Hoffmanna*, dcery *Manise Bitnera*, 1835), nejčastější výskyt spadá až do období po polovině 19. století. Velmi početně je dochován na Chrudimsku, kde se stal oblíbeným výtvarným tématem kamenické dílny v Luži, která zásobovala i hřbitovy z širokého okolí z východních Čech.⁷ Většina lužských náhrobků s reliéfem smutečního stromu pochází z 60. let 19. století a jejich nositeli bývají muži. Zajímavostí je zobrazení smutečního stromu na náhrobku *Marka Schönbauma* v *Myslkovicích* (1872), které symbolizuje příjmení zesnulého. Pokud se hledala vhodná výtvarná znamení pro náhrobky manželů, používal se často smuteční strom pro ženy a tvořil protějšek pro typicky mužské symboly. Příkla-

dem je dvojice náhrobků *mohela Meira Goldman* a jeho ženy *Ley Ludmily* v *Heřmanově Městci* (1853 a 1869).

Motiv stromu typu *alon bachut* se výjimečně vyskytuje také na synagogálních textilích.⁸ Oponu s tímto námětem věnoval roku 1889 *Meir Stein* na památku své ženy, dcery a syna. Upomínka na zesnulé příbuzné byla zřejmě důvodem pro použití smutečního stromu při neobvyklé příležitosti.

Podoba smutečního stromu vycházela ze specifík židovské tradice; strom se stal i oblíbeným tématem výzdoby křesťanských náhrobků. Na židovských náhrobkách bývá reliéf stromu kombinován s dalšími motivy: s hrobem (*Uherský Ostroh*, fragment, 1862, obr. 4), s náhrobkem (*Lukavec*, *Geršon Frank*, 1862, obr. 5) nebo s vázou (*Černovice*, *Mirl*, žena *Wolfa Arensteina*, 1862). Unikátní je vyobrazení stromu typu *alon bachut*, stojícího uprostřed hřbitova ohrazeného zdí a opatřeného budovou *tahary*, místa pro rituální očistu mrtvé-

■ Poznámky

⁵ Ve sbírkách Židovského muzea v Praze, inv. č. 63619, viz též *David ALTSCHUL* (ed.): *The Precious Legacy, Judaic Treasures from the Czechoslovak State Collections*, New York 1983, č. kat. 157, fig. 156.

⁶ *Jaroslav KLENOVSKÝ: Židovské památky Moravy a Slezska*, Brno 2001, obr. na s. 169.

⁷ *Vlastimila HAMÁČKOVÁ: Cimetières juifs de la région de Podorlicko*, in: *Judaica Bohemiae*, XIX, 2, Praha 1983, s. 116, fig. 7; *Vlastimila HAMÁČKOVÁ: Le cimetière juif à Dřevíkov*, in: *Judaica Bohemiae* XXIV, 2, Praha 1988, s. 118, fig. 9.

⁸ *Ludmila KYBALOVÁ, Eva KOSÁKOVÁ a Alexandr PUTÍK* (ed.): *Textiles from Bohemian and Moravian Synagogues from the Collections of the Jewish Museum in Prague*, Praha 2003, s. 167, č. 53.

6

Obr. 6. Kamenice nad Lipou (okres Pelhřimov), židovský hřbitov, náhrobek Josepha Picka, 1827.

Obr. 7. Domousnice, katastrální území Veselice (okres Mladá Boleslav), židovský hřbitov, náhrobek Gely, ženy Mošeho Freunda, 1848.

7

ho těla, na náhrobku Theresie Epsteinové v Luži (1866). Na reliéfu jsou detailně vyznačeny jednotlivé náhrobky hřbitova.⁹ Takováto vyobrazení na sepulkráliích jsou jedinečná i v evropském měřítku. Podoba varšavského židovského hřbitova je zachycena na reliéfu honosného monumentálního památníku ve Varšavě.¹⁰

Náhrobní kámen

Tradice vztyčovat náhrobní kameny nad hrobem vychází z biblického textu, který zmiňuje vztyčený kámen (*maceva*) nad hrobem Jákobovy ženy Ráchel (Gn 35:20). Náhrobní kámen jako téma pro výzdobu náhrobků se na našem území vyskytuje od počátku 19. století a za jeho rozšířením shledáváme již zmiňovaný emblém pražského spolku Chevra kadiša. Na ploše stély od této doby nacházíme samostatná zobrazení hrobu nebo náhrobního kamene v různých obměnách. Náznak hrobu v podobě vyvýšeného terénu je zobrazen na náhrobku v Uhříněvsi, pod nímž je pohřben představený spolku Chevra kadiša (1800).¹¹

Zobrazení náhrobního kamene či čelní strany tumby se v náhrobní výzdobě objevuje od první poloviny 19. století (Joseph Pick, Kamenice nad Lipou, 1827, obr. 6; Kopl Epstein, Babčice,

1856).¹² Na zobrazených náhrobních kamenech se nacházejí dvě písmena zkracující úvodní slova nápisu: zde leží (Hroubovice: Brejndl, žena Danie-la Herše Wantocha, 1855),¹³ celé jméno zemřelého (zmiňované náhrobky z Kamenice nad Lipou a Babčic) nebo jeho iniciály (Žamberk: Jicchak Saxl, 1850). Ve východních Čechách najdeme na náhrobcích zobrazené velmi honosné a monumentální reliéfy náhrobků (zmiňované náhrobky z Vamberku a Hroubovic). Stylizované a jednoduše provedené náznaky náhrobků jsou zobrazeny na starém hřbitově v Kolíně (Gunpl, syn Azriela, 1838)¹⁴ a na hřbitově Radobyl u Kamýku nad Vltavou (Hirš, syn Meira, 1840).

Unikátní stély na hřbitově v Domousnici (Gela, žena Mošeho Freunda, 1848) tvoří na celé její ploše zobrazené průčelí v podobě domu se střechou, opatřenou taškami (obr. 7). Vyjadřuje představu náhrobku jako příbytku duše. V některých z uvedených příkladů dokonce náhrobní nápisy sdělují: „s jásosem spočineš ve svém hrobě v zahradě ráje – *gan eden*“ (Hroubovice). Hrob proto neznamená jenom místo pohřbu, ale obsahuje také myšlenku zmrtvýchvstání. Náhrobek je v některých náhrobních nápisech připodobňován k *chupě*, svatebnímu baldachýnu, který přikrývá duši – *nefeš* (Kolín).

Zlomený strom

Vyobrazení zlomeného stromu nebo stromu s utřátými větvemi odpovídá biblickému textu: „vzvrátil jako strom naději mou“ (Job 19:10). Ve východní a střední Evropě byl tento motiv v náhro-

bní výzdobě velmi oblíbený, odráží i romantické cítění doby vzniku. Jeden z raných dokladů tohoto výtvarného zobrazení na náhrobcích na našem území pochází z Loštic (Fejgele, dcera Šemuela, 1824, obr. 8).¹⁵ Na stromě s usekanými větvemi je rozpoznatelný ptáček, symbol jména zemřelého či symbol odcházející duše.¹⁶ Ve druhé polovině 19. století se motiv zlomeného stromu často objevuje na hřbitovech jihozápadních Čech, například v Horažďovicích, Rabí, Slatině a Vodňanech. Zlomený strom nebo zlomená květina většinou vyjadřují předčasně ukončený život dítěte nebo mladého člověka.¹⁷

■ Poznámky

9 Iva STEINOVÁ: *Bejt olam – Pohřbívání v židovské tradici*, in: Zprávy památkové péče, 64, 2004, č. 6, s. 521, obr. 1.

10 Przemysław NOWOGÓRSKI, Joanna KOWALSKA: *Mauzoleum Bera Sonnenberga na cmentarzu żydowskim w Warszawie*, Studia Judaica 3, 2000, 2(6), s. 287.

11 Identifikace osoby zemřelého není jednoznačná, protože nápis uvádí pouze osobní jméno Ajzik. Koncem 18. století se na uhříněveském panství nacházely tři osoby s tímto osobním jménem: Isak Ternovský, Isak Lederer a Isak Katz, viz Martin JIŘINEC, Michal ŘEZNIČEK, Zdeněk VÁCHA a Jana BOŇKOVÁ (ed.): *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793 II*, Praha 2003, s. 144 a 146. V úvahu přicházejí první dva jmenovaní, neboť náhrobní nápis nezmiňuje příslušnost zemřelého Jicchaka Ajzika k rodu kohenů, čímž vylučuje Isaka Katze.

12 Iva STEINOVÁ, cit. v pozn. 9, s. 528 a 529, obr. 13.

13 Blanka ROZKOŠNÁ, Pavel JAKUBEC: *Židovské památky Čech*, Brno 2003, obr. na s. 158.

14 Gunpla lze identifikovat jako Wilhelma Freunda z Cerenic, viz NA Praha, HBMa 833, pag. 61. Zemřel ve věku 20 let.

15 Fejgele, dceru Šemuela, lze identifikovat jako Fegele Miller, viz NA Praha, HBMa 1086, pag. 41. Zemřela ve věku 54 let.

16 Symbol ptáčka v některých případech vyjadřuje odcházející duši zemřelého, viz Arthur LEVY: *Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa*, Berlin 1935, s. 36.

17 Michael STUEMUND-HALÉVY, Gaby ZÜRN: *Zerstört die Erinnerung nicht. Der jüdische Friedhof Königstrasse in Hamburg*, Hamburg 2002, s. 120–121, obr. 34 a 35. Předčasná smrt dětí nebo mladých lidí symbolizovaná zlomenou květinou nebo stromem je v Hamburku doplněna motivem srpu, který usekává a žne rostliny.

8

9

Obr. 8. Loštice (okres Šumperk), židovský hřbitov, náhrobek Fejgele, dcery Šemuela, 1824, detail.

Obr. 9. Libochovice (okres Litoměřice), židovský hřbitov, náhrobek Šejndl, ženy Jakoba Neuschula, 1851, detail.

Pozoruhodný typ náhrobku se vyvinul v poslední čtvrtině 19. století. Nemá obvyklou podobu stély, ale tvoří jej tvar kmene stromu s usekanými větvemi. Několik dokladů se nachází v severních Čechách na hřbitovech v Teplicích (Moses Bauer, 1877; Carolina, dcera Davida Lejba Schwarze, 1880; Olga, dcera Marka Fischla, 1897) a v Libochovicích (Richard Koch, 1891 a Elinka, dcera Avrahama Rohra, 1895). Náhrobky pocházejí ze stejné kamenické dílny a jsou provedeny tak, aby i v detailech kůry a suků věrně napodobovaly stojící kmen a konvenovaly soudobému výtvarnému cítění. Z porovnání písemných údajů o zemřelých vyplývá, že tento typ náhrobku byl používán pouze pro mladého člověka do 25 let života.¹⁸

Motiv stromu byl i oblíbenou součástí výzdoby stél, které vznikaly pod vlivem nastupujícího stylu secese. Strom tvoří přirozený rámec náhrobku, pod jehož většinou asymetricky položenou korunu je uveden nápis (Divišov, katastrální území Měchnov, Hana Luftschtzová, 1895). Secesní vliv pokračuje i v prvních desetiletích 20. století, náhrobky však ztrácejí specifickou židovskou podobu a neodlišují se od běžné výzdoby křesťanských hřbitovů. Příkladem může být náhrobek členky opery Národního divadla Bedřišky Reichnerové (1916) na novém židovském hřbitově v Kolíně.

Listy, větve, květiny a vázy

Součástí výzdoby židovských náhrobků jsou reliéfy květin, smuteční charakter mají zejména reliéfy vegetace, která visí směrem dolů. Jejich podoba je různorodá. Výzdobu z jednoduché stylizované vegetace najdeme na náhrobních kamenech ve druhé polovině 18. století (Velké Meziříčí, Bzenec). Bývá symetricky umístěna ve vrcholu náhrobku. Reliéfy bohaté květinové dekorace, visící v náročné a okázalé výzdobě na bočních pilířích náhrobků, jsou charakteristické pro produkci kamenických dílen ve východních Čechách v poslední třetině 18. století (Hořice, Dobruška,¹⁹ Vamberk). Zastoupeny jsou náhrobky žen i mužů. Zcela jiné pojetí najdeme v polovině 19. století v Libochovicích. Zobrazení padajících listů na náhrobku Šejndl, ženy Jakoba Neuschula (1851), výstižně vyjadřuje pocit pozůstalých z odchodu blízkého člověka (obr. 9).

Pod vlivem všeobecného vkusu majoritní společnosti se v 19. století staly námětem pro zobrazení na náhrobcích i smuteční vázy s draperií. Po roce 1919 jsou výjimečně na židovských hřbitovech doloženy příklady zpopelnění zesnulých. Nápis na jednoduché a působivé skulptuře smuteční vázy sděluje místo uložení popelu Ing. Fleischnera v Jičíně (nedatováno).

Srdce

Podobně jako květiny a vegetace, které visí na znamení smutku, je možnou variantou motiv obráceného srdce, mířícího hrotem vzhůru. Charakteristickým příkladem je náhrobek Samuela Humburga na hřbitově v Heřmanově Městci (1821).

Lod'

Velmi neobvyklým znamením je motiv lodi, který byl dosud na našem území na náhrobcích zdokumentován ve třech případech. Nejstarším je náhrobek Chaji Sary, ženy Davida Borgese, v Luži (1850, obr. 10). Nápis záměrně parafrázuje biblický text o smrti Abrahamovy ženy Sárý. Nevypovídá však nic o důvodu použití motivu lodě. Druhý lužský náhrobek se stejným motivem (1856, obr. 11) stojí nad hrobem mladíka Eliezera Singera, jehož nápis označuje jako „jednoho z žáků Aharona Kohena“.²⁰ Třetím doloženým náhrobkem s motivem lodi je jednoduchá a působivá stéla Ignáce Hostovského na hřbitově v Jičíně (1922), která kromě jména a letopočtů neobsahuje žádný nápis.²¹ K výkladu motivu lodi na náh-

■ Poznámky

¹⁸ NA Praha, HBMa 2098, fol. 160 a 190, HBMa 2099, fol. 30, HBMa 1018, fol. 124 a fol. 127.

¹⁹ Náhrobek Lejba, syna Cviho, 1773, viz Vlastimila HAMÁČKOVÁ: *Der jüdische Friedhof in Dobruška*, in: *Judaica Bohemiae XX*, 1, Praha 1984, s. 48, příloha č. 5.

²⁰ NA Praha, HBMa 1146, fol. 36 a 50: Johana, žena obchodníka Davida Borgese, 40 let, Alois Singer, obchodník, 26 let.

²¹ Ignác Hostovský byl obchodníkem a majitelem pohostinství, viz SOA Jičín, fond Okresní úřad Jičín, Sčítací operáty 1900 (Pševos čp. 13, inv. č. 1378, č. k. 437). Za poskytnutí této informace děkuji Markétě Česákové ze SOA Jičín.

10

Obr. 10. Luže (okres Chrudim), židovský hřbitov, náhrobek Chaji Sary, ženy Davida Borgese, 1850.

11

Obr. 11. Luže (okres Chrudim), židovský hřbitov, náhrobek Eliézera Singera, 1856.

robu bylo vysloveno několik hypotéz.²² Stejně jako kotva²³ může také loď vyznačovat obchodní činnost zesnulého. Další interpretace je založená na biblickém textu (Př 30:19), který zmiňuje cestu lodí uprostřed moře jako jednu ze skrytých věcí. Motiv lodi na náhrobku by poeticky vyznačoval představu o odchodu z tohoto světa jako o cestě po moři.

Porovnání stejného slova v různých kontextech nebo obdobných slov na různých místech *Tanachu* je obvyklá metoda studia judaismu a na této metodě je postavena také další hypotéza. Hebrejské slovo *anija* znamená zármutek (Pl 2:5, Iz 29:2), přičemž písemná podoba tohoto slova je identická se slovem *onija*, které znamená loď (Př 30:19). Užití motivu lodi ve smyslu zármutku dokazuje náhrobek v Slonimu v dnešním Bělorusku (1892), který zobrazuje loď se zlomeným stěžněm a v nápisu loď komentuje výrazem zármutek – *anija*.²⁴ Zobrazení nářku v podobě potápějících se lodí je rozpoznatelné na reliéfu mauzolea Bera Sonnenberga ve Varšavě (1822).²⁵ Výjev zobrazuje větu žalmu 137:1: „U řek babylonských, tam jsme sedávali s pláčem ve vzpomínkách na Sijón.“

Interpretace náhrobků s vyobrazením lodi na našem území však není zcela jednoznačná. Můžeme usuzovat, že motiv lodi symbolizuje buď ob-

chodní činnost, nebo pomocí shodné grafické podoby slov *onija* a *anija* vyjadřuje zármutek.

Sřely, zbroj a meče

Sřela šípem protínajícím kruhový terč znamená ukončený život. V obdobném provedení se nachází na několika náhrobcích ze 60. let 19. století na jihomoravských hřbitovech ve Strážnici, Bzenci a Podivíně. Nápisy na dvou náhrobcích jsou zachovány natolik, že je možné přechíst věk zemřelých. (Podivín: Frumet Rosenberger, 1866, 21 let; Strážnice: Ciperl Schlesinger, 1866, 24 let.) Jiná varianta sřely, směřující oběma směry, je umístěna na náhrobku haličského uprchlíka z počátku 20. století v Pohořelicích (Michael Szhak, 1914). Mečem proťaté srdce na náročně zpracovaném náhrobku v Kojetíně vyjadřuje bolest pozůstalých nad ztrátou předčasně zesnulého dítěte (Mirjam, dcera Ajzika Lejba Pollaka, 1870).²⁶

Na židovských hřbitovech je pohřben značný počet zemřelých v důsledku protizidovských pogromů nebo násilnou smrtí pro svoji víru – „*kedošim*“. *Ha-kadoš* – mučedník – bývá v tom případě zmíněn v hebrejském náhrobním nápisu. Ojediněle upozorňuje kolemjdoucí i dodatečný nápis v němčině „Märtyrer der Gemeinde“,²⁷ jak je tomu na náhrobku Eljakuma, syna Jicchaka Schalla v Mikulově (1718). Výtvarné znamení se však pro náhrobky mučedníků nepoužívalo.

Židovští vojáci, kteří se zúčastnili válečného tažení a zemřeli na následky zranění, byli většinou pochováni na nejbližším židovském hřbitově. Je podivuhodné, že i v dobách válek bylo toto pravi-

dlo dodržováno. Zejména ve východních Čechách nacházíme náhrobky jako pozůstatky válek, nejčastěji bitvy u Hradce Králové z roku 1866. Náhrobky jsou označeny reliéfy zbraní a zbrojí, které mají charakterizovat způsob úmrtí padlých. V Jičíně jsou pohřbeni Eduard Grimm z Doudleb a Leopold Goldberger z Bratislavy (1866),²⁸ ve Velké Bukovině Avraham Lewy z rumunského Temešváru (1866, obr. 12). Na starém hřbitově v Hořicích se z této doby nachází náhrobek s obdobnou výzdobou, upomínající na pohřbené vojáky z napoleonských válek z let 1813–1814. Novodobý náhrobek na židovském hřbitově v Rakovníku nese kolorovanou fotografii zemřelého vojáka z první světové války Viléma Strausse, důstojníka vozačské divize, který zemřel v Olomouci na následky zranění z ruské fronty a k pohřbu byl převezen do rodného Rakovníka (1914, obr. 13). Tragickou skutečností první světové války byli i haličtí utečenci, prchající před postupující frontou. Jejich náhrobky byly na židovských hřbitovech umístěny většinou odděleně. Stély bývají bez výzdoby, jen ojediněle jsou opatřeny jednoduchým stylizovaným výtvarným motivem (Pohořelice) nebo medailonem s fotografií (Kladno).

■ Poznámky

22 Freema GOTTLIEB: *Symbyly židovského života. Mysterický výklad náhrobních reliéfů*, Praha s.d. [s.p.] Nabízí se i přirovnání ženy statečně k plující lodi: „Ženu statečnou kdo nalezne... podobná obchodní lodi zdaleka přináší svůj chléb“, Př 31:10–14. Tuto interpretaci však vyvrací zjištění, že další dva náhrobky se stejným motivem stojí nad hroby mužů.

23 Iva STEINOVÁ: *Židovský náhrobek. Symboly činnosti a povolání*, in: *Zprávy památkové péče* 67, 2007, č. 3, s. 224–225.

24 A. LEVY, cit. v pozn. 16, s. 29, obr. 39.

25 P. NOWOGÓRSKI, J. KOWALSKA, cit. v pozn. 10, s. 286.

26 NA Praha, HBMa 807, fol. 47, zápis 350. Datum uvedené v zápisu (26. 12. 1870) neodpovídá datu na náhrobku, který je označen letopočtem odpovídajícím roku 1869. Foto náhrobku viz J. KLENOVSKÝ, cit. v pozn. 6, obr. na s. 111.

27 David FEUCHTWANG: *Märtyrergräber in Nikolsburg*, in: *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1903, č. 4, s. 356–360; Jan RICHTER: *Náhrobky mučedníků na židovském hřbitově v Mikulově*, in: *RegioM*, Sborník regionálního muzea v Mikulově, 2006, s. 82–89, včetně vyobrazení náhrobku.

12

13

14

15

Obr. 12. Velká Bukovina (okres Náchod), židovský hřbitov, náhrobek Avrahama Lewyho, 1866, detail.

Obr. 13. Rakovník (okres Rakovník), židovský hřbitov, náhrobek Viléma Strausse, 1914, detail.

Obr. 14. Roudnice (okres Litoměřice), starý židovský hřbitov, náhrobek Wolfa a Jisraela Königových, 1869/1870, detail.

Obr. 15. Hostouň (okres Kladno), nový židovský hřbitov, náhrobek Zeeva Wolfganga Roubitschka, 1855, detail.

Podané ruce

Dvě vzájemně podané ruce na židovských náhrobcích vyznačují ve většině případů hrob dvojice blízkých lidí, manželů nebo sourozenců, spojených úzkým příbuzenstvím v životě a znovunalezených ve smrti. Původně antický motiv přátelství a věrnosti, znovu používaný od renesance,³⁰ pronikl do výzdoby židovských náhrobků až v 19. století.³¹ Nejstarší příklady pocházejí z doby kolem poloviny 19. století: bratři Karl a Rudolf Gompertzovi, zesnulí ve stejný den (Dolní Kounice, 1851),³² manželé Juda a Barba-

ra Breindl Singerovi (Ivančice, 1851), děti předsedy židovské obce Jonase Cviho Brauna (Uherský Ostroh, 1863–1866), sourozenci Wolf a Jisrael Ignatz Königové (starý židovský hřbitov v Roudnici nad Labem, 1869–1870, obr. 14).³³

Na náhrobku v Kojetíně jsou podané ruce zobrazeny pod smutečním stromem a symbolizují setkání manželů ve smrti po dlouhém, více než třicetiletém období (Cvi Hirš Steiner, 1832, jeho žena Chaje, 1867). Smuteční strom jakožto místo vzájemného setkání umocňuje celkový výraz.

Pouze ojediněle jsou podané ruce vyobrazeny na náhrobku, který není určen pro dvojici, ale pro jednotlivce (Blevice: Šemuel Jílovský, 1849; Mikulov: Leopold Teltscher, 1928). Motiv rukou je v posledním jmenovaném případě umístěn ve středu Davidovy hvězdy. Podané ruce nejsou specificky smutečním motivem. Nacházíme je na *ketubách*, svatebních smlouvách, a na *chupách*, svatebních baldachýnech, kde ilustrují stejnou myšlenku spojení dvou blízkých.³⁴

■ Poznámky

28 Identifikace náhrobku Leopolda Goldbergera je pouze hypotetická na základě písemných pramenů, neboť náhrobní nápis se na náhrobku nedochoval. NA Praha, HBMA 686, pag. 87/88; 89/90.

29 Na Praha, HBM 237, matrika zemědělských farního úřadu Chvalkovice, pag. 44–45, zápis 122; viz též Karel MARTÍNEK: *Rok 1866 a židovský hřbitov ve Velké Bukovině*, in: Dvůr Králové nad Labem. Vlastivědné čtení o našem městě a jeho okolí, IV, č. 1, prosinec 2006.

30 Arthur HENKEL, Albert SCHÖNE (eds.), *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart 1967, s. 1018.

31 Nolah MENACHEMSON: *A Practical Guide to Jewish Cemeteries*, Bergenfield, NJ 2007, obr. na s. 35.

32 V hebrejském textu nesou jména Šimeon a Benedikt. Byli syny Philippa a zemřeli v jediný den na cholera, viz Heinrich FLESCHE: *Geschichte der Juden in Kanitz*, in: Hugo GOLD, *Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*, Brno 1929, s. 274.

33 NA Praha, HBMA 1803, zápisy 613 a 644; HBF 134, fol. 147.

16

17

Obr. 16. Loštice (okres Šumperk), židovský hřbitov, náhrobek Ester, ženy Mošeho Bermanna, 1855/1858, detail.

Obr. 17. Osoblaha (okres Bruntál), židovský hřbitov, náhrobek Alexandra Bergmanna, 1853.

Anděl

Velmi neobvykle působí výzdoba náhrobku Zeeva Wolfganga Roubitschka na novém židovském hřbitově v Hostouni (1855, obr. 15). Ústřední téma náhrobku představuje postavu modlícího se anděla, zobrazeného z profilu. Andělé neboli poslové jsou součástí tradičního judaismu a jejich postavy se občas na židovských náhrobcích objevují, když nesou korunu nebo přidržují nápis (Domousnice, Uherský Brod, Písečné nad Dyjí, Šafov). Modlící se anděl je však zcela neobvyklý a v dosavadní židovské funerální skulptuře nemá obdoby. Navozuje dojem přímlyvce pro zemřelého a zřejmě byl ovlivněn křesťanským pojetím. Ústřední pole náhrobku se svým námětem zcela vymyká dosavadním zvyklostem. S tím kontrastuje skutečnost, že vedlejší pole jsou zaplněna tradičními židovskými motivy, korunou a levitskou konvicí, a že celý text náhrobku je vytesán v hebrejštině.

Přesýpací hodiny

Motiv přesýpacích hodin jakožto alegorie ukončeného lidského života je na českých a moravských hřbitovech používán až v 19. století. Předpokládán předlohy pocházejí nejpozději z konce 17. století, kdy byly tématem soudobých tisků. Ve stejné době se objevují i na sepulkráliích sefardského hřbitova v německém Hamburku. Na tamních náhrobcích jsou doplněny ještě motivem lebký se zkříženými kostmi, který dokresluje celkový výraz zmaru.³⁵

Roku 1692 bylo ve Frankfurtu nad Mohanem vytištěno dílo Davida Ganse *Cemach David*, jehož titulní strana zobrazuje okřídleného boha času, který drží v jedné ruce přesýpací hodiny, v druhé ruce otevřenou knihu a přes rameno má položenou kosu. Postava nese rysy antického boha Chrona a je označena hebrejským nápisem *Ha-zman kacar* – čas je krátký.³⁶

Motiv přesýpacích hodin se dochoval na severní Moravě v Lošticích (Ester, žena Mošeho Bermanna, 1855–1858, obr. 16), v Úsově (Ješajahu Lejb Katz, 1862) a v západních Čechách v Janovicích nad Úhlavou (Barbara, žena Isaka Steinera, 1873). Ústřední motiv přesýpacích hodin je obvykle doplněn křídly a charakterizuje „krátký a ukončený čas“. Někdy jsou připojena další znamení, zlomená svíce (Janovice nad Úhlavou) či hořící smuteční louče (Loštice). Přesýpací hodiny jako symbol času se ve zjednodušeném provedení nacházejí také na novodobém náhrobku v Liberci (1917). Tento motiv je dalším z řady převzatých námětů, které se staly běžnou součástí židovské sepulkrální výzdoby.

Kniha

Motiv knihy na židovských náhrobcích má několik významů. Jedním z nich je kniha jako symbol lidského života, spojená s pojmem ukončeného času. Otevřená kniha v tomto případě obsahuje údaje o pohřbené osobě včetně dat narození a úmrtí. V tomto pojetí zobrazená otevřená kniha navozuje představu knihy života, *sefer chajim*. Každoročně při příležitosti židovského nového roku a následných deseti dní do Dne smíření (*Jom kipur*) se rozhoduje o osudu člověka. Nebýt vymazán z knihy života (Ž 69:29) znamená být zapísán mezi spravedlivé.

Na židovských náhrobcích bývá v reliéfu knihy vyryto kromě jména a příjmení také datum úmrtí, případně i narození. Raným příkladem z poloviny 19. století je náhrobek v Úsově (Moses Löbl Jahoda, 1855).³⁷ Ve spojení s přesýpacími hodinami a zlomenou svící je kniha zachycena v Osoblaze (Alexander Bergmann, 1853, obr. 17). Samostatný motiv knihy s údaji o zemřelém je hlavním výtvarným prvkem kubistického náhrobku Rosy, ženy Jaakova Beera, v Českých Budějovicích (1921, obr. 18).

Originální myšlenku představuje tvar náhrobku v podobě knihy. Vyskytuje se od poslední třetiny 19. století na hřbitovech v Tachově, Strakoniciích a v obměnách také v Horažďovicích a Českých Budějovicích. Poslední zmiňovaný pochází až z roku 1933 a vyznačuje hrob čtyřleté Věry Neviklufové.

■ Poznámky

34 Iris FISHOF: *Jewish Art Masterpieces from the Israel Museum*, Jerusalem 1994, s. 92–93; Iveta CERMANOVÁ, Michaela SCHEIBOVÁ: *Hebrejské zkratky, výsledky epigrafického výzkumu textilní sbírky Židovského muzea v Praze*, Praha 2005, s. 15, obr. 8.

35 Náhrobek básníka Josepha Francese (1681), vydavatele sonetů, s. 138, obr. 52 a náhrobek Debory Hany Mussaphia (1699), viz Michael STUEMUND-HALÉVY, Gaby ZÜRN: *Zerstört die Erinnerung nicht. Der jüdische Friedhof Königstrasse in Hamburg*, Hamburg 2002, s. 106–107, obr. 19.

36 Vivian B. MANN, Richard I. COHEN (eds.): *From Court Jews to the Rothschilds, Art, Patronage and Power 1600–1800*, Munich, New York 1996, č. kat. 180, s. 203.

37 Foto náhrobku viz Jiří FIEDLER: *Židovské památky v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, obr. na s. 169.

18

19

20

Obr. 18. České Budějovice (okres České Budějovice), židovský hřbitov, náhrobek Rosy, ženy Jaakova Beera, 1921.

Obr. 19. Osoblaha (okres Bruntál), židovský hřbitov, náhrobek Bely, ženy Mošeho Wechslera, 1838.

Obr. 20. Nový Bydžov (okres Hradec Králové), starý židovský hřbitov, náhrobek Josefa Hellera, 1849.

Svíce a louče

Sedmiramenný svícen – *menora* – osvětloval posvátné prostory Židů a později se stal jedním z hlavních symbolů judaismu. Zářící světlo představuje život a jeho stín smrt, jak bylo vnímáno v židovské kabale.³⁸ Poměrně sporadicky znamená *menory* nacházíme v reliéfní výzdobě náhrobků na našem území (například na hřbitově Radobyl u Dražkova: Libla, dcera Jisraela, 1706; Nýrsko: Ester, dcera Wolfa Janowitzera, 1810).³⁹

Základní význam symbolu svíce je zapsán v knize Přísloví: „Duše člověka je svíce Hospodinova“ (Př 20:27) a toto sdělení je předmětem vyobrazení na několika náhrobcích (Osoblaha: Bela, žena Mošeho Wechslera, 1838, obr. 19; Švihov: Esterl, žena Mošeho Sabata, 1849). V židovství provázejí svíce lidský život od narození po smrt. Jejich symbolika bývá spojena s odchodem duše, neboť světlo, které z nich vyzařuje, brání v přístupu zla.⁴⁰ Tento aspekt je přítomen v některých zobrazeních na náhrobcích, která připomínají smuteční svíce, zapalované u hlavy zemřelého.⁴¹ Reliéf dvou svící,⁴² rámuje náhrobek nebo jeho spodní část, se nachází na náhrobcích Reuvena Kahna, 1873, v Kolíně a Hirše Weigla, 1893, ve Velharticích.

Zlomená svíce podobně jako zlomený strom vyjadřuje nečekaně náhle (Osoblaha, obr. 17) nebo předčasně (Janovice nad Úhlavou) ukončený život. Kombinace zlomené svíce s přesýpacími hodinami a knihou vyjadřuje třemi způsoby skutečnost ukončeného života. Zobrazuje smrt jako milník v životě člověka, který vymezuje a završuje lidské snažení.⁴³

Louče visící hořícím plamenem směrem dolů představují další alternativu vyjádření smutku. Toto původně antické znamení se na náhrobcích židovských hřbitovů vyskytuje od poloviny 19. století v hojném počtu (například v Novém Bydžově, Jičíně, České Lípě, Mikulově, Hořicích, Úsově) a rozšířeno je i v symbolice používané majoritní společností.

Pro zobrazení zármutku ze smrti existuje v židovských sepulkrálních památkách široká škála motivů vycházejících z židovské tradice i převzatých námětů, jejichž těžiště je až ve výzdobě 19. století. Přes vážnost tématu konce života a následného truchlení je z náhrobních nápisů cítit naděje, že smrtí vše nekončí. Jeden z nápisů je uvozen souslovím: „Znamení pro živou duši – *Cijun le – nefes chaja*“ (Nový Bydžov: Josef Heller, 1849, obr. 20). Nápis i zpracování výzdoby židovských náhrobků vyzařují jistotu o věčnosti a nesmrtnosti duše.⁴⁴

Za pomoc děkuji Andree Jelínkové a Danielu Polakovičovi.

Příspěvek vznikl za podpory výzkumného záměru MK ČR č. 07503233302.

■ Poznámky

38 Andrzej TRZCIŃSKI: *Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin 1997, s. 102.

39 NA Praha, HBMa 1444, pag. 1–2.

40 Ellen FRANKEL, Betsy PLATKIN TEUTSCH: *The Encyclopedia of Jewish Symbols*, Northvale, New Persey, London 1992, s. 29.

41 Jana DOLEŽALOVÁ, Alexandr PUTÍK: *Běh života a židovství (Narození, svatba, rodina a úmrtí v památkách Židovského muzea v Praze)*, in: *Židovské tradice a zvyky*, Praha 1995, s. 96.

42 Na náhrobku Igly z roku 1605, viz Vlastimila HAMÁČKOVÁ, Jiřina ŠEDINOVÁ: *Ancien cimetière juif à Kolín*, in: *Judaica Bohemiae* XX, 2, s. 113–114, fig. 5. Dvě svíce na náhrobku Igly pravděpodobně symbolizují modlitbu, kterou podle nápisu zemřelá za svého života pravidelně vykonávala.

43 Zlomená svíce může být kombinována i s dalšími symboly obdobného významu, který vychází z textu: například koruna spadlá z hlavy, viz A. LEVY, cit. v pozn. 15, s. 31, obr. 40.

44 Když stvořil Bůh člověka ke svému obrazu (Gn 1:27), vdechl mu duši, *nešama*, podílející se na Boží přirozenosti, viz Ja'akov NEUMANN, Gavri'el SIVAN: *Judaismus od A do Z*, Praha 1998, s. 127. Víra v nesmrtnost duše a zmrtvýchvstání je posledním z Třinácti článků víry, které formuloval židovský filozof Maimonides (1135–1204).